
ԿՆՈՋ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿԱԹԵԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՆՐԱՔԱՆԴԱԿՆԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ

ՎԻԿՏՈՐՅԱ ՎԱՍԻԼՅԱՆ

Մարդու կերպարանքը Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն արվեստում մեծ տեղ է գրավում: Մարդկանց պայմանական այս կերպարները և մարդանման երևակայական էակների ուսումնասիրությունը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում՝ որպես մարդկանց հնագույն մշակույթի, կրոնական պատկերացումների և ծեսերի վերաբերյալ վկայությունների աղբյուր, որն իր հերթին կարող էր հիմք ծառայել իրենց կերտողների էթնիկական նկարագիրը որոշելու համար¹: Ինչպես Հին Արևելքի, այնպես էլ հին Հայաստանի երկրագործները և անասնապահները կերտում էին մարդու կապել բազմաթիվ քանդակները, որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմում կանացի արձանիկները: Այս հանգամանքը բացատրվում է նախնադարյան ժամանակներում պտղաբերության, արգասավորության, կյանքի վերարտադրման, կենդանական և բուսական աշխարհի, սերունդների հարատևման ու կենսունակության համընդհանուր գաղափարով: Այս պաշտամունքը տարածված էր ամբողջ Հին Արևելքում կապված պտղաբերության և «Բնության մեծ մոր» գաղափարի հետ²: Դրանք ծոնված էին միև-

¹ Հայկական լեռնաշխարհի նոր քարե դարի մշակույթի և Փոքր ու Առաջավոր Ասիայի համապատասխան մշակույթների կապերի ուսումնասիրությունը պարզում է, որ Հայկական լեռնաշխարհի, այդ թվում Արարատյան դաշտի, նոր քարե դարի մշակույթը տեղական ծագում ունի և սերտ կապերի մեջ է Առաջավոր Ասիայի, Միջագետքի, Պաղեստինի, Իրանի ցեղերի զարգացած քաղաքակրթությունների հետ: Այդ մշակույթների ընդհանրությունը կարող է բացատրվել առաջավորասիական ցեղերի տարածումով:

² Հնագույն Արևելքի կրոններում պտղաբերության պաշտամունքը հանդիսանում էր մշակութային-պաշտամունքային պատկերացումների և ծիսակարգի մի ամբողջական համակարգ և վերջապես ամեն ինչ հանգեցվում էր արգասաբերության գաղափարին, բարօրության, հարատևման, կենդանի բնության ծաղկման, մարդկության սերնդի շարունակության և սննդի ու հացահատիկի պաշտամունքին:

նույն «Մայր հողի» պաշտամունքին, որը լիացնում և բերք էր տալիս երկնային լուսատուների տաքությամբ և ջերմությամբ³:

Վաղ բրոնզե դարին բնորոշ էր մայրական համայնական հասարակությունը, որի ժամանակ կինը համայնքի ներսում դեռ գրավում էր իր առանձնահատուկ տեղը: Շենգավիթի, Աշտարակի, Ֆրանգանցի և Մոխրաբլուրի ստորին շերտերի վաղադնձեդարյան բնակատեղիներում գտնվել են կավից ձեռքերը կողք պարզած կնոջ արձանիկներ, որոնք պատկերում են «Մայր կնոջը»⁴: Կանանց նման արձանիկներ տարածված էին Հյուսիսային Ուբեիդում, պատմական Շումերի տարածքում, հալաֆյան մշակույթի գոյության ժամանակ⁵:

Նախնադարյան հասարակության պատմության կարևորագույն աստիճանը հանդիսացող երկաթեդարյան մշակույթն օրինաչափորեն զարգացել է ուշ նոր քարի դարի անասնապահական-հողագործական մշակույթից և համանման է եղել Առաջավոր և Փոքր Ասիայի Ք.ա. IV հազարամյակից II հազարամյակի սկզբի մշակույթին և տնտեսությանը: Բայց նմանության հետ միասին կան առանձնահատկություններ, որոնք մատնանշում են յուրաքանչյուրի ինքնուրույն զարգացումը: Նմանությունը պայմանավորված է հասարակության զարգացման որոշակի աստիճանում տնտեսաձևերի ընդհանրությամբ, միանման տնտեսական պահանջմունքով⁶: Պատմական Հայաստանից ծագող վաղ բրոնզեդարյան մարդակերպ արձանիկների մեծ մասը հայտնաբերվել են Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գտնվող հնագիտական հուշարձանների պեղումներով: Մեզ հայտնի բոլոր նմանատիպ մանրաքանդակները, ի տարբերություն պղնձքարեդարյան նստած դիրքով արձանիկների, մարդկանց պատկերում են կանգնած վիճակում: Մեծ քանակությամբ

³ **Есаян С.А.** Скульптура Древней Армении, Ереван, 1980, стр. 17.

⁴ Այս արձանիկները, անշուշտ, վկայում են հասարակության մեջ մայրական տոհմային հարաբերությունների առկայության մասին: Մայրական տոհմի մնացորդներն ավելի հաստատուն են հողագործ ցեղերի մոտ, ուր, որպես կանոն, կնոջ հասարակական դերը շատ ավելի բարձր էր տղամարդու դերից:

⁵ **Սարգսյան Ս.**, Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան, Երևան, 2004, էջ 406:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 407:

նյութեր են մեզ հասել Հայաստանի վաղ բրոնզեդարյան հուշարձաններից (մ.թ.ա. IV հազ. վերջ-III հազ.)⁷:

Հին երկրագործների կերտած արձանիկների իմաստաբանությունը, հավանաբար բխում է տիեզերքի (մասնավորապես երկրի) վերաբերյալ եղած պատկերախորհրդանշական համակարգից⁸: Մասնավորապես, նստած դիրքով մարդկանց փոխարինումը կանգնածներով կարող էր պայմանավորված լինել տիեզերական «ծառի-լեռան-մարդակերպ էակի» և աշխարհի արարչագործության հետ: Ուսումնասիրողների կարծիքով տարբեր ազգերի մոտ մարդակերպ պատկերումների մեջ լայնորեն տարածված կանացի արձանիկները մարմնավորում էին տան, օջախի պահապան տարբեր ուժերին, գերբնական ոգիներին և նախամայրերին սերնդի և ընտանիքի, տոհմի, հղիների և երեխաների հովանավորներին: Դրանք ընդհանուր անուն էին կրում «մայրեր», որոնք լայնորեն տարածված էին Հնագույն Արևելքի վաղբրոնզեդարյան հուշարձաններում⁹: Հատկանշական է, որ նրանք կարող էին պատրաստվել նաև զույգերով՝ պատկերելով ամուսնուն և կնոջը: Այդ ոգիները հովանավորում և պաշտպանում էին հիվանդություններից և չար ոգիներից ընտանիքի անդամներին և հոտը¹⁰: Մայր աստվածությունների գործառույթներով օժտված այս փոքրիկ կուռքերը պատրաստվել են կյանքի հարատևության, պտղաբերության, բերրիության, արարչագործության հետ առնչվող տարբեր կրոնական ծեսերի կամ իրադարձությունների ամանօրյա տոնակատարությունների հետ և «կտտանքների ենթարկվելով» զոհաբերվել են համաձայն իրենց ծիսական նախասահմանվածության¹¹:

⁷ **Есаян С.А.** Скульптура Древней Армении, стр. 5.

⁸ Վաղ բրոնզի դարաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերի տնտեսական և հասարակական կյանքում տեղի են ունենում այնպիսի խոշոր տեղաշարժեր, որոնք իրենց արտացոլումն են գտնում նաև հավատալիքների և արվեստի մեջ:

⁹ **Briffault R.** The Mothers. A Study of the Origins of Sentiments and Institutions, 1927, Hertfordshire, United Kingdom, p. 47-54.

¹⁰ **Антонова Е.В.** Обряды и верования первобытных земледельцев Востока, Москва, 1990, стр. 163-167.

¹¹ **Շահազիզ Ե.**, Աշտարակի պատմությունը, Երևան, 1987, էջ 222, **Բդոյան Վ.**, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, 1650, էջ 13-21:

Այս շրջանում բրոնզյա մանրաքանդակներին բնորոշ էին փոքր չափ-սերը, որոնք կատարմամբ ավելի մանրակրկիտ էին մշակվում, քան պայմա-նական կատարմամբ կուռքերի քանդակները¹²։ Դրանք ներկայացնում էին արական և իգական աստվածությունների արձանիկներ։ Որպես կանացի պտղաբերության պաշտամունքի վկայություն են հանդես գալիս Առաջավոր և Փոքր Ասիայում, Միջագետքում, Մերձավոր Արևելքում լայնորեն տարածված ուշ բրոնզեդարին պատկանող կավից և բրոնզից կանացի արձանիկները։ Մայր աստվածուհիների կանացի բրոնզաձույլ արձանիկները, որոնք դի-տարկվում են նեոլիթյան և էնեոլիթյան ժամանակաշրջանից սկսած, այն ժա-մանակ դիտարկվում էին որպես գերբնական բնության ուժեր, դրանց հար-դարման պատկերագրության մեջ գերիշխում էին ջրային, արևային մոտիվ-ները։ Արձանիկները սկսում են անտրոպոմորֆ պատկերվել կապված մարդ-կանց և կանանց դերի՝ հասարակության մեջ մեծացման հետ։ Այս մոգական երևույթները կոչված էին ցույց տալու բնության ուժերի հավասարակշռությունը, որը կապված էր էթնոգրաֆիկ զարգացումների, մարդկային հարաբերություն-ների և շրջակա իրականության ընկալման հետ։ Քանի որ պտղաբերությունն ու արգասաբերությունը կյանքի շարունակության և հարատևության երաշխիքն էին, այս հատկանիշներով էին գլխավորապես օժտված մ.թ.ա. IV հազա-րամյակից սկսած կանացի մայր աստվածուհիները, որոնց մոգական ուժն էլ օգնում էր ժողովրդի մեջ խթանել ծնունդի և սերնդի շարունակությունը։ Նրանց ծոնվում էին սրբատեղիներ, որոնցում էլ կատարվում էին կրոնական ծիսական արարողություններ։

Համանման քանդակների օրինակներ բազմաթիվ են Կիպրոսի և Սի-

¹² Երկաթեդարյան կանացի բրոնզաձույլ մանրաքանդակները թվագրվում են Հայկա-կան լեռնաշխարհում մ.թ.ա. IX-VIII դդ., ներկայացված են վագրոնզեդարյան տիպերի կանացի մանրաքանդակներով և կուռքերի արձաններով։ Վերջիններիս թվում են հաշվվում Դվինից հայտնաբերված տուֆակերտ կանացի կուռքի քանդակը, որը թվա-գրվում է ք.ա. X-IX դդ., նրա մի ձեռքում ներկայացված է պտղաբերության եղջյուրը և շեշտված են կրծքերը, գլուխը չի պահպանվել, և կրկին Դվինից գտնված կանացի դի-մաքանդակ՝ մ.թ.ա. IX-VIII դդ. թվագրվող։

րիայի տարածքում¹³: Ք.ա. XII դարով թվագրվող կանացի և արական մետաղագործության աստվածությունների արձանիկների հայտնաբերումը վկայում են այս տարածքներում հնարավոր աստվածային զույգերի գոյության մասին¹⁴: Տղամարդկանց մետաղաձուլ աստվածություններին նմանվող կանացի արձանիկները իրենց պաշտամունքային վայրերի դրկիցությամբ մեր կարծիքով ժառանգեցին վերջիններիս պատերազմող և ռազմի հատկանիշները: Ուշ բրոնզեդարում Կիպրոսում առաջին արձանիկները հանդես են գալիս աստվածների և աստվածուհիների կերպարներով, որոնք կապված էին Մեծ Մոր պաշտամունքի հետ: Քարե և կավե արձանիկների հետ մեկտեղ Հայաստանի տարբեր շրջաններում գտնվել են նաև բրոնզաձուլ կանացի¹⁵ և տղամարդու արձանիկներ, որոնք իրենց խորհրդանիշների շնորհիվ կարող են համարվել պտղաբերության պաշտամունքին ձոնված հուշարձաններ¹⁶:

Հին Հունաստանում և Հռոմում եղջյուրը համարվել է առատության և պտղաբերության խորհրդանիշ: Հասկանալի է, որ մեր արձանիկների ձեռքում բռնած եղջյուրն ու սափորը նույն իմաստն են արտահայտում, ուստի և կանացի այս մերկ ֆիգուրները ներկայացնում են բերքի, առատության ու պտղաբերության աստվածուհիների խորհրդանիշներ¹⁷: Բրոնզեդարյան Հայաստանի պաշտամունքային ծիսակատարությունների և պատկերացումների վկայություն հանդիսացող բրոնզյա արձանիկները մեծամասամբ գտնվել են Հայաստանի հյուսիս-արևելյան տարածքից:

¹³ Մինչ ուշ բրոնզեդարում կանացի արձանիկներ էին պատրաստվում, որոնցում աստվածուհիներ էին դիտարկվում, արական աստվածությունը իր էական նշանակությունն ուներ Կիպրոսի մշակութային կյանքում: Նրա հետ էին կապվում մետաղագործությունն ու պատերազմը, որում էլ ռազմի աստծո պաշտամունքն էր դիտարկվում:

¹⁴ Aphrodite- Herrin des Kriegeres. Göttin der Liebe, Hrsg. von Martina Seifert, Mainz, 2009, S. 84-88:

¹⁵ Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Նոյեմբերյանի շրջանից ծագող բրոնզե արձանիկները: Սրանցից մի քանիսը կանացի մերկ ֆիգուրներ են: Նրանք մի ձեռքում բռնել են եղջյուր, մյուսում՝ սափոր: Բոլորն էլ վզներին կրում են մանյակներ և ունեն մազերի գեղեցիկ սանրվածք:

¹⁶ **Իսրայելյան Հ.**, Պաշտամունքն ու հավատալիքը ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում, Երևան, 1973, էջ 158:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 159:

Մ.թ.ա. I հազարամյակով թվագրվող այդպիսի արձանիկներ մեծ քանակությամբ գտնվել են 1967 թ. Լեզգիձոր տեղանքի պեղումներից՝ Շամշադինի շրջանի Պառավաքար գյուղից 8 կմ հյուսիս¹⁸։ Օրինակ երկու կանացի արձանիկները, որոնցից առաջինը պատկերում է միջահասակ նրբակազմ կնոջ՝ նեղ կոնքերով, փոքր կրծքերով, լայն բացված ձեռքերով, խոշոր գլխով և մեծ քթով։ Փոքրիկ բերանը ներկայացված է փոքր փորվածքով, իսկ աչքերը ընդգծված են երկու ցցուն անցքերով։ Մազերը գլխի շուրջ ներկայացված են տյուրբանի՝ գլխաշորի տեսքով։ Իսկ մյուս կանացի կուռքի արձանիկը նեղ կոնքերով, լայն ազդրերով և երկար թմբիկ ոտքերով, ձեռքերը երկու կողմի վրա բացված են, իսկ խոշոր գլուխը ավարտվում է բարձր սանրվածքով։ Աջ ձեռքում նա բռնել է ուղղահայաց առարկա, որը մի փոքր ծուկ է հիշեցնում։ Պառավաքարի արձանիկների ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ դրանք ծոնված էին գլխավոր ռազմի աստվածությունների սրբավայրերին և հանդիսանում էին ռազմի և մետաղագործության հովանավորներ։

Շամշադինի Նավուր գյուղից հայտնաբերվել է ևս մեկ կանացի բրոնզյա արձանիկ, որը ներկայացնում է նրբակազմ կնոջ նեղ կոնքերով և թմբիկ ոտքերով, ցածր կոնքազդրերով, խոշոր կլորավուն կրծքերով։ Մազերը թափվում են ուսերի վրա, ունի ոչ մեծ քիթ, բերանը քիչ կիսաբաց է, աչքերը ներկայացված են խորացումներով։ Շամշադինի բոլոր կանացի արձանիկները, որոշ մանրամասների տարբերությամբ, պատկանում են միևնույն մշակութային ժամանակաշրջանին և հավանաբար խորհրդանշում են պտղաբերության պաշտամունքը։ Կանացի այս բրոնզյա արձանիկների նման արձանիկներ հայտնի են Ադրբեջանի Իբրահիմ-Գադջիլի գյուղից՝ Տաուզյան շրջանից¹⁹։ Թալինի շրջանից նույնպես հայտնաբերվել է «Մետաղաձուլ աստվածուհին» մանրաքանդակ (մ.թ.ա. IX-VIII դդ., մասնավոր հավաքածու)²⁰։ Այս մանրաքանդակը բրոնզից է, հավանաբար մ.թ.ա. IX դարից է ծագում, վաղ երկա-

¹⁸ **Есаян С.А.** Скульптура Древней Армении, стр. 40-43.

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 239:

²⁰ Թալինի «Մետաղաձուլ աստվածուհին» մի շարք հատկանիշներով հարում է համաժամանակյա սիրիական և անատոլիական վերոհիշյալ արձանիկներին. ականջների շուրջը պտտվող հյուսքերով, փոքրիկ կրծքերով, ձգված մարմնի համաչափություններով, խոշոր քթով և աչքերով, ոտքերի պարանախյուս ոտնամաններով:

թեղարյան հուշարձանների թվին է պատկանում, 10 սմ բարձրությամբ, 3 սմ լայնությամբ և 14 սմ հաստությամբ: Բրոնզյա աստվածուհին ներկայացված է ընդգծված սեռական հատկանիշներով, պտղաբերության եղջյուրը ձեռքին, ոտքերին պարանահյուս ոտնամաններ, իսկ ականջների շուրջ պտտվող հյուսքերով: Մարմնի համաչափությունները հատուկ են այդ ժամանակաշրջանին հատուկ սխեմատիկ և ձգված կատարմամբ, խոշոր քթով և աչքերով: Կրծքին ամուր սեղմված պտղաբերության եղջյուրը և մյուս ձեռքի սեղմված բռունցքը մեր կարծիքով կապված են սրբազան հեղուկի հեղման որոշակի ծիսակարգի հետ:

Մ.թ.ա. I հազարամյակի I կեսով թվագրվող ուշ բրոնզեդարյան արձանիկների բազմաթիվ օրինակներ են հայտնաբերվել Այրում-Նոյեմբերյան ճանապարհի մոտ գտնվող դամբարանից, Տավուշից, Գեղարքունիքից, Նոր Արմավիրից և այլն²¹: Դրանք բոլորը ներկայացնում են մերկ կանանց արձանիկներ՝ սեռական հատկանիշների ընդգծմամբ: Նրանց մոտ երկարավուն սանրվածքներ են, պարզորոշ ընդգծված խոշոր աչքեր և ուղղաձիգ քթեր: Վզերը զարդարված են ապարանջաններով: Բոլոր արձանիկների մոտ, բացի մեկից, ձեռքերը առաջ են մեկնված՝ ծախում տանձաձև կուժեր, իսկ աջում՝ պտղաբերության եղջյուր: Այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ նրանք կուժից եղջյուրի մեջ են լցնում ինչ-որ հեղուկ, կամ էլ ինչ-որ մեկին պտղաբերության լի եղջերագավաթն են առաջարկում: Մի Այրումյան արձանիկ շատ տարբերվում է մյուսներից: Այն փոքրամարմին է՝ ծավալային գլխով, խոշոր քթով և կետագնդերով ներկայացված աչքերով, առաջ մեկնված ձեռքերով և փոքր-ինչ առանձնացված ոտքերով: Փոքրիկ կլոր ներդրումներով են ներկայացված կրծքերը:

Համանման արձանիկ է գտնվել Աստղիբլուրի ամրոցից՝ մ.թ.ա. VI-V դդ. թվագրվող, որի հետ քայլի պահին ներկայացված բրոնզաձույլ տղամարդու արձանիկ է գտնվել՝ երկար ոտքերով և փոքր գլխով: Կանացի կերպարները պատկերված են փոքր-ինչ հեռու դրված սլացիկ ոտքերով, նեղ կոնքերով և փոքր կրծքերով, որոնք ներկայացված են ներդրված գնդիկների տեսքով:

²¹ Armenien. Wiederentdeckung einer alten Kulturlandschaft Museum Bochum, 1995, S. 83-87.

Դիմագծերը զուրկ են անհատական բնորոշումից, շեշտված են խոշոր քթերը և բարձր սանրվածքը: Բուլորի վզին վզնոցներ են և այլ զարդեր: Մերկ են ներկայացված, հատուկ ընդգծված են սեռական հատկանիշները: Բուլոր կանացի արձանիկները, բացի մեկից, ներկայացված են առաջ մեկնած ձեռքերով, որոնցից ծախում բռնել են տանձաձև կուժեր, իսկ աջում՝ պտղաբերության եղջյուրին նմանվող տարաներ: Ամենայն հավանականությամբ, ինչպես Պառավաքարից, այնպես էլ Այրումից հայտնաբերված արձանիկները խորհրդանշում են պտղաբերության, հարության, մետաղագործության և ռազմի աստվածուհու պաշտամունքը: Սակայն, ի տարբերություն Պառավաքարի արձանիկների, այստեղ որոշակի ծիսական արարողության ներկայացման ակնարկ կա: Այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ այս կանայք ներկայացնում են կուժերից ինչ-որ հեղուկի կամ սրբազան յուղի հեղումը պտղաբերության եղջյուրի մեջ: Այս յուրահատկությունը ակնհայտ երևում է երկու արձանիկների ֆիգուրներում: Մյուսները կարծես դիտորդին լցված պտղաբերության եղջյուրն են առաջարկում²²: Սակայն, մեր կարծիքով, արդեն առանձնացված էին աստվածուհիների գլխավոր գործառույթները, և իրենց գաղտնի ծիսական իմաստով նրանք արարողությունների ժամանակ տարբեր նշանակությամբ էին կիրառվում՝ որպես խնդրակատարներ: Այս մանրաքանդակները փոքրիկ էին և միացված էին միմյանց հարթակի վրա: Նրանց ոտքերը ծնկների մանրակրկիտ կատարմամբ էին ներկայացված, լավ էին մշակված որոշակի մանրամասներ. ձեռքերում պտղաբերության անոթներ էին, կրծքերի և սեռական օրգանների ներկայացմամբ, գլխի վրա դիմագծերը խոշոր էին և արտահայտիչ՝ հատկապես խոշոր քթերը, աչքերը և մազերի սաղավարտածն սանրվածքները:

Մ.թ.ա. I հազարամյակով թվագրվող արձանիկները, որոնք գտնվել են Հայաստանի տարածքից, ներկայացնում են հնագույն քանդակագործության տեղական խումբը:

Համանման ռազմի աստվածների և աստվածուհիների բրոնզաձուլ արձանիկներ գտնվել են Դաղստանում, Հյուսիսային Կովկասում, Վրաստա-

²² **Есаян С.А.** Древняя культура племен северо-восточной Армении (III-I тыс. до н.э.), Ереван, 1976, стр. 240.

նում, Բուլղարիայում և այլուր²³։ Կովկասի տարածաշրջանում գտնված այս տիպի արձանիկները, հավանաբար, պատկանում էին նույն մշակութային խմբին, որը տարածված էր Առաջավոր Ասիայում ուշ բրոնզեդարյան և վաղ երկաթեդարյան դարաշրջաններում։ Այս ընդհանրությունները կապված էին ոչ թե ցեղերի միախառնման կամ միևնույն նյութական մշակույթի և լեզվի պատկանելության հետ, այլ խոսում էին միևնույն գաղափարական պատկերացումների մասին։ Ամիրանաշվիլի կարծիքով՝ որոշակի կանոնակարգով կանգնեցված արձանիկները կարելի է դիտարկել որպես աստվածությունների երթ²⁴, իսկ Բեսսոնովի կարծիքով՝ յուրաքանչյուրը ներկայացնում է առանձին աստվածության²⁵։ Ըստ երևույթին՝ տարբեր ծիսակատարություններ կատարող քրմերը օգտագործում էին ինչպես տղամարդկանց, այնպես էլ կանացի արձանիկներ (դրա վկայությունն են հանդիսանում Այրումի հնավայրից գտնված պեղումների նյութերը, սակայն արձանիկների մեծամասնությունը առանձին է գտնվել. հետևաբար դրանցից յուրաքանչյուրի տերը երկրպագում էր ինչ-որ առանձնահատուկ, իրեն հովանավորող աստվածության կամ ռազմի ոգու։ Հետաքրքիր է, որ այս արձանիկները արդեն ստացել են տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ սխեմատիկ և խորհրդանշական ռճավորում։ Եվ չնայած իրենց մազերի հարդարանքին, վզնոցներին, ձեռքի պտղաբերության և սեռական հատկանիշներին, տեսքով նմանվում են արական աստվածություններին, բարձր սանրվածքով մազերի հարդարանքը, մեր կարծիքով, նմանվում է ռազմի աստվածության սաղավարտներին, որոնք սովորաբար վահանով և նիզակով զինված գտնվել են վերջիններիս սրբատեղիների մերձակայքում։ Մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսին մենք արդեն հանդիպում ենք ձևավորված և միախառնված աստվածության կերպարի, որը իր մեջ պարունակում է ինչպես

²³ Բոլոր արձանիկներին բնորոշ են մերկ մարմինները և ընդգծված սեռական օրգանները։ Նրանց ձեռքերում նիզակներ են տղամարդկանց մոտ, իսկ կանանց մոտ պտղաբերության գավաթներ, եղջերագավաթներ և կուժեր էին, տղամարդկանց գլխին սաղավարտներ են, իսկ կանանց մոտ ճոխ բարձր սանրվածքներ։ Այս արձանիկները ներկայացնում են աստվածությունների քանդակային մարմնավորումներ՝ մարդկանց կերպարանքներով։

²⁴ **Амиранашвили Ш.**, История грузинского искусства, Москва, 1963, стр. 37-55.

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 50։

իգական, այնպես էլ արական ռազմի աստվածության բնորոշ գծեր՝ կապված մետաղագործության և զինագործության ծաղկման, միջցեղային պատերազմների և պետությունների ձևավորման միտումների հետ: Մերկամարմին կանացի մանրաքանդակները, որոնք կերպավորում էին պահապան աստվածություն, օգտագործվում էին տաճարներում պտղաբերության հավատալիքների հետ կապված ծիսական տարբեր արարողությունների ժամանակ²⁶: Այդ աստվածությունները կրում էին, ըստ ուումնասիրողների, հայոց Անահիտ աստվածուհու հատկանիշները, որն իբրև մայր-աստվածուհի ներառում էին նաև ռազմի, պտղաբերության և սիրո աստվածուհու գործառույթները՝ հանդիսանալով այգեգործության, հացահատիկի և կենդանիների հովանավոր դիցուհի²⁷: Այս մանրաքանդակները փոքրիկ էին, իսկ ոտքերը միացված էին միմյանց հարթակի վրա, նրանց ծնկները մանրակրկիտ կատարմամբ, մանրամասների լավ մշակմամբ, ձեռքերին սովորաբար պտղաբերության անոթներ են, կրծքերի և սեռական օրգանների ներկայացմամբ, գլխի վրա խոշոր և արտահայտիչ դիմագծերով հատկապես շեշտված են խոշոր աչքերը, քթերը և մազերի սաղավարտածն ելուստանման բարձր սանրվածքները: Դրանց պատկերագրության մեջ գերիշխում են ջրային, արևային մոտիվները, պտղաբերությունը խորհրդանշող նշանագրերը, որոնք սերտորեն առնչվել են արևի, ջրի, լուսատուների պաշտամունքի հետ և իմաստավորել են բնության զարթոնքի և պտղաբերության ընդհանուր գաղափարը²⁸: Նեոլիթյան և վաղբրոնզեդարյան աստվածությունների պատկերների կենդանի նկարագրությունն ու «նատուրալիզմը» ուշ էնեոլիթում և երկաթի դարաշրջանում փոխարինվեցին սխեմատիզմով և սիմվոլիզմով²⁹: Այս արձանիկները արդեն կարելի է դիտարկել որպես իրական ձևավորված աստվածությունների արձանիկներ՝ կապված ցեղային

²⁶ Ս.Եսայանի կարծիքով «Մերկ աստվածուհիները», կապված լինելով պտղաբերության գաղափարի հետ, առնչվում են Անահիտ դիցուհու պաշտամունքին, որը իր ծագման շրջանում միաժամանակ երկրպագվում է որպես ռազմի և պատերազմի դիցուհի, ինչպես համանման աստվածուհիները (Իշտար, Կիբելա, Աստարտե, Արտեմիս և այլն):

²⁷ Տե՛ս «Ճանաչի՛ր քո երկիրը» շարքից «Տավուշ. Մշակութային գանձեր Հայաստանի պաշտության թանգարանից» ալբոմ-կատալոգ, Երևան, 2008, էջ 5, 15:

²⁸ **Антонова Е.В.** Обряды и верования первобытных земледельцев Востока, Москва, 1990, стр. 167.

²⁹ Նույն տեղում, էջ 168:

միությունները պետական կազմավորումների վերաձվելու միտումների հետ³⁰: Ոճական առումով դրանք նմանվում էին ուրարտական Թեյշեբա աստծուն ծոնված արձանիկներին և հատկապես մարտիկների և ծիավորների կերպարներով համանման են: Վերոնշյալ արական և իգական աստվածությունների պաշտամունքը վերաճնվեց և ժառանգեց նեոլիթյան պատկերագրական տիպերը³¹:

Պատմության զարգացման ընթացքում հնագիտական նյութը փաստում է, որ մայրիշխանության և հայրիշխանության փոփոխությունների ժամանակաշրջաններում արական և իգական աստվածությունների պաշտամունքը համատեղ գոյություն ուներ, և մեկի ազդեցության մեծացումը չէր կարող լիովին դուրս մղել մյուսի պաշտամունքը: Դրա ապացույցն է հետագա զարգացած կրոններում արական և իգական քույր-եղբայր և ամուսին-կին գլխավոր աստվածությունների գոյությունը: Թերևս դրանով կարող են բացատրվել Հայկական լեռնաշխարհում գոյություն ունեցող այս աստվածությունների գործառույթների միախառնումն ու կերպարային նմանությունները զույգ աստվածությունների գոյության պայմաններում:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում քննարկում է երկաթեդարյան Հայաստանում կանանց մանրաքանդակների պատկերագրության խնդիրը: Իգական աստվածությունը պատկերվում էր տղամարդու նմանությամբ սխեմատիկ, բայց առատության եղջյուրը ձեռքում: Այս արձանիկները նախատեսված էին ծիսական արարողությունների համար և կարող էին խմբակային ներկայացվել: Մեր կարծիքով, դրանք պատերազմող կույս դիցուհիներն էին, որոնց պաշտամունքը կարող էր համադրվել ռազմի աստծո պաշտամունքին նոր կազմավորվող պետություններում:

³⁰ Կովկասյան երկաթեդարյան արվեստում տարածված համաժամանակյա բրոնզից արձանիկները նման էին ֆալլոսի և դրանք կրում են խթանական երկրների արվեստի ազդեցությունը:

³¹ Վերջիններս հանդես եկան ռազմի, պատերազմի, արևի աստծո և պտղաբերության, քաղաքների, որսորդության, հաղթանակի աստվածուհու կերպարներով, որոնց կարող ենք հանդիպել ուրարտական արվեստում:

Քանախի քաներ - Կովկաս, Հայկական լեռնաշխարհ, Փոքր Ասիա, Շեն-գավիթ, Միջագետք, Անահիտ, Թեյշեբա, Հնագույն Արևելք, Պառավաքար, Կիպրոս:

ИКОНОГРАФИЯ ЖЕНЩИНЫ НА ПРИМЕРЕ МЕЛКОЙ ПЛАСТИКИ АРМЕНИИ ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА

ВИКТОРИЯ ВАСИЛЯН

В статье рассматривается вопрос об иконографии женских мелких статуэток из Армении в железном веке. Женское божество, подобно мужскому, изображалось схематично но с рогом изобилия в руках. Эти статуэтки были преднозначены для сакральных обрядов и могли быть групповыми. По нашему мнению, это были девы-воительницы, культ которых мог сочетаться с культом бога войны в новосложившихся государствах.

Ключевые слова - Кавказ, Армянское нагорье, Малая Азия, Шенгавит, Месопотамия, Анаит, Теушеба, Древний Восток, Паравакар, Кипр.

THE ICONOGRAPHY WOMEN MODELED ON SMALL PLASTIC ARMENIAN IRON AGE

VICTORIA VASILYAN

This article investigates the iconography of Iron Age female small statuettes of Armenia. These female deities just as male deities are represented schematically but with a cornucopia (horn of plenty) in their hands. These statuettes were intended for sacral rites and could be presented as a group. We believe that these concurrent bronze statuettes, common in Caucasian Iron Age art resemble phallus and bear the influence of Hatra art. They feature the god of war, battles, sun the goddess of fertility, cities, the hunt and victory. These gods occur as well in Urartian art. They are at the same fighting virgin ladies whose worship could level the worship of the god of battles in states that are being newly organized.

Key words - Caucasus, Armenian Highland, Asia Minor, Shengavit, Mesopotamia, Anahit, Teisheba, Ancient East, Baravakar, Cyprus.